

Hogyan szorongunk mi itt, Kelet-Közép-Európában?

JUHÁSZ ERZSÉBET: ESTI FÖLJEGYZÉSEK

Egy évad a balkáni pokolból

Az egzisztencialista irodalom elkoptatott közhelye a szorongást az ember halandóságával, a halál kikerülhetetlenségének tudatával összekapcsolni. Az egzisztencialista többnyire úgy gondolja, hogy őt az emberlét időbeli végeessége nyomasztja. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy egyrészt nem minden ember egzisztencialista, nem minden ember él szakadatlanul a haláltudat nyomasztó terhe alatt, másrészt pedig meg vagyunk győződve arról is, hogy ennek ellenére komolytalan dolog volna a szorongás problémáját valamiféle múltó intellektuális divattá degradálni. Éppen ezért az egzisztenciális bölcsélet szigorúbb, pontosabb megfogalmazásainak megfelelően föl kell tételeznünk, hogy a szorongás jelenségének olyan mélyebb oka, kielégítőbb magyarázata van, amelyről a kétségtelenül szorongó, a szorongás jelenségét megtapasztaló átlagegzisztencialistának tulajdonképpen nincs is sejtelme.

A szorongásélményt elemzéseik középpontjába állító egzisztencialista írók másik kedvelt témája a hatalomtól szorongatottság állapota. Az egzisztencialista nagyon is hajlik arra, hogy az életkörülményeinket vitathatatlanul sokban befolyásoló politikai hatalmat metafizikai tényezővé játssza föl, benne mintegy természetszerűen lelki-szellemi szabadságunk korlátozóját lássa, olyan démonikus erőt ismerjen föl, amely a maga abszurd logikáját követve, kíméletlenül törli el személyiségünket. Nem nehéz belát-nunk, hogy a hatalomtól provokáltság nem tipikus emberi létállapot: nem minden hatalom egyenlő mértékben provokál, sőt nem is minden ember egyaránt provokálható. Ugyanakkor viszont semmi kétség, hogy ma, az egzisztencializmus divatjának elülte után is a szorongást mindannyiunkat egyformán érintő létállapotnak gondoljuk. Következésképp, mint a halálfélelem, a hatalomnak kiszolgáltatottság sem igazán képes a szorongás amazoknál mélyebb, egzisztenciánkat valahol a gyökereinél megragadó állapotát motiválni.

Bár esszéketében Juhász Erzsébet a választott műfaj szabályai szerint nem vet föl ilyen elméleti kérdéseket, írásai igen következetesen e kérdések körül csoportosulnak. Amikor ifjúkori olvasmányait a szerző ma, a régióink sajátos kultúrtörténeti nyomorát megtapasztaltató délszláv háború napjaiban újraolvassa és újraértelmezi, arra ébred rá, hogy mindannak, amit eddig mindennapi szellemi kenyérének tartott, van valamilyen mélyebb olvasata, illetve, hogy minden, amit csak kedvel, eddig is valamely korábban benne nem tudatosult mélyebb olvasat következtében állt annyira közel hozzá. A jórészt egzisztencialista, de legalábbis korábban egzisztencialista kulcsban értelmezett művek mélyebb olvasata Juhász Erzsébet előadásában így hangzik: „A közeg, a körülmények, a bennünket megelőző nemzedékek, az adott kultúra egészének tere, ahol él és ír az ember, az adja meg a kiszolgáltatottság (a szorongás), de a helytállás fölcserélhetetlenül egyedi jellegét is... nemzedékem kiszolgáltatottságának lényege abban áll, hogy időn kívül, közéleten kívül, a történelem alatt (Pilinszky) vállalja önnön létét, mely nem más, mint írásmódjának öntörvényűsége. Ebben, egyedül az írásban áll helyt. Vállalja azt, hogy nem több, mint »mag hó alatt« – talán örökre csírahajthatatlanul.” (32. l.)

Nincs itt szó sem az individuális létezés végességét jelentő halálról, sem a személyiség lelki-szellemi szabadságát korlátozó hatalomról. A szorongás forrása, mint látjuk, „a kultúra egészének tere, ahol él és ír az ember”, az a kultúrtér, amely minden bizonytalansággal szembeállítva, lelki-szellemi arculatunkat kialakítja, és amely mindezt egyáltalán nem valamely olajozottan gördülő intellektuális-metafizikai mechanizmus megbízhatóságával teszi, hanem furcsa módon éppen olyan úton, mondhatjuk: éppen azon az áron, hogy időről időre – legalábbis, amíg a történelem dolgai-ban, emberlétünk végső kérdéseiben nem sikerül kellőképpen tájékozódunk – mindennapi életünk porában és sarában megmerít, a pokol szörnyeit mintegy okulásunkra újra és újra ránk szabadítja. Tévedünk, ha azt hisszük, hogy az individuális létünket az időben korlátozó halál, és mondjuk a térben határok közé kényszerítő hatalom fenyegető réme miatt gyötör a Gond minket, hogy tőlük szabadon ez a létezés derűs és gondtalan volna. Annak a kultúrának a tere és ideje szüli szorongásunkat, amely eredetileg – magába feledkezni hajlamos és kulturális gyökereit szem elől tévesztő – individualitásunkat is kialakította, s amelynek (ha ezt igényeljük, és ha a kultúrához fűző kapcsolatainkat vállalva ezt elérnünk sikerül) tulajdonképpen jelenbeli szellemi teljesítőképességünket is köszönhetjük.

Mindig, mindenütt így van ez: így volt az algériai háború borzalmaiba bonyolódó franciák és a vietnami poklot megjárt amerikaiak esetében is, de akkor, ott, sem a franciáknak, sem az amerikaiaknak nem volt módjuk a problémát átlátni. A mi kelet-közép-európai viszonyainkra, a kelet-közép-európai kultúrtér sajátosságaira (például az etnikai tisztogatásokkal operáló nemzetállam-alkotási ambíciókra) volt szükség ahhoz, hogy a gondolkodás létünk kultúrába ágyazottságát, a szorongás kulturális gyökereit megtapasztalja. Az Egyesült Államok és Vietnam, Franciaország és Algéria földrajzi és civilizációs értelemben is messze vannak egymástól: bármilyen nagy lelki-szellemi megábrándítást, gazdasági és politikai tehertélt jelentett számukra a háború, az amerikai vagy francia kultúrát létében nem fenyegette, sőt a társadalmukat valóban fenyegetve érző vietnamiak vagy az algériaiak sem kulturális létüket fölszámolni akaró, hanem gazdasági-politikai berendezkedésüket önkényesen befolyásolni törekvő erőnek tekintették az úgynevezett imperialista betolakodókat.

A délszláv háborúban viszont minden megtámadott vagy támadó, fenyegető vagy fenyegetett fél kulturális létében érzi érintve magát, kulturálisan szorong, és – gondolkodásunk jelenlegi rendjének elégtelenségét bizonyítva, kulturális léte hagyományos kereteiből a világcivilizáció mozgásai által kiforgatva – szellemi teljesítmények vállalása helyett fegyveres erőszak útján kívánja szorongását csillapítani. Minthogy a világnak az a része is, amely e háborúban sem fenyegetőnek, sem fenyegetettnek nem tekinthető, lényegében úgy gondolkodik, ahogy a háborúban érintettek, azaz akármit is mond, akárhogyan is beszél, létünk kulturális megalapozottságáról megfelelően, a kulturális-szellemi problémák rendezésére kizárólag gyakorlati (politikai-gazdasági) intézkedéseket ajánl, tévedésük súlyosságát, eljárás módjuk értelmetlenségét nem lehet képes nekik megmagyarázni. Vajon ki fogja az itt vagy ott nemkívánatosnak nyilvánított és ennek megfelelően a legsúlyosabban zaklatott, megalázott őslakóval – akinek mellesleg nem is nagyon van hova mennie – beláttatni, hogy a civilizáció és a józan ész szabályai szerint át kellene engednie a terepet a nacionalista őrjögés hatalmába került zaklatónak? Vagy fordítva: ki tudja értelmesnek föltüntetni a helyben maradást, a szülőföldhöz, a kultúra tárgyias megvalósulásaihoz való ragaszkodást, ha annak a gyűlölet mérgező légkörébe merülés vagy a vérengző öldöklésbe keveredés az ára?

Az író tehát akkor jár el helyesen, ha – léte kulturális megalapozottságának és a kultúraörzés, -teremtés szellemi természetének kettős tudatától áthatottan – ír, ha csak „a forma révén összevont szóval” kívánja intencióit érvényesíteni, és ha súlyos szorongásai közepette is számít arra, hogy a forma által összevont szóban a kultúra értékei képződnek meg. Juhász Erzsébet számára Márai ebben az értelemben példa, mert – mint írja – „nem tudom, mennyire jó író, csak annyit tudok bizonyosan, hogy izig-vérig olyan ember, aki írásra és olvasásra tette fel az életét”. (7. l.) És azért áll hozzá annyira közel Danilo Kiš is, aki szerint „a kultúra immanens jelenléte megannyi allúzió, reminiscencia, az egyetemes európai örökségből vett citátumok alakjában”. Az írást kulturális tettnek tekintő és az írásban a kultúra egyetlen tiszta megnyilvánulását látó Juhász Erzsébet számára az írás és a művekkel társalkodás, az olvasás a létünkben adott szorongás oldásának egyedül lehetséges és egyedül helyes módja: „Iszonyú erővel bizonyosodhattunk meg róla, az embert e térségben mindenéből kiforgathatják. Műveink azonban – megpróbáltatásaink, ide-oda taszítottaságunk, létünk lényegi marginalitásának és formátlanságának irodalmilag kifejezett formái – talán-talán megmaradnak.” (20. l.)

Ugyanebbe az irányba vág Ivo Andrić Beszélgetés Goyával című esszéjéből vett idézete: „Láttam a természetet, láttam a társadalmat... Ezt mind ismerem, s mindezt nem nehéz megismerni és megérteni. De az, ami előtt meg kell állni, s ami előtt szent értetlenséggel és néma főhajtéssal áll az ember, az a gondolat világa. Mert a gondolat világa az egyedüli valóság az okoknak és kísérteteknek ebben a kavargásában, amit valóságos világnak neveznek. S ha nem volna gondolat, az én gondolatom, amely megvalósítja és összetartja a képet, amelyet készíték, mindez a Semmibe zuhanna alá, amiből támadt, nyomorúságosabban a beszáradt, elszíneződött festéknél és az üres vászonnál, ami semmit sem ábrázol.” Az idézetet Juhász Erzsébet így kommentálja: „Én nem tudok biztató távlatokat vázolni a közeli jövőre vonatkozóan, de a távoli jövőt illetően is csak bizonytalanul. Az egyetlen bizonyosság, ma éppúgy, mint holnap, s holnapután, hogy ne adjuk föl. De mit is? A hazát, mely épp most hullott szét végképp alattunk? A pályát, amelyet még meg sem kezdtünk, vagy több mint húsz éve szakadatlanul a legelején tartunk? Mindez túl sok lenne, vagy inkább túl kevés. Amit nem adhatunk fel, a meghatározás andrići értelmében: hajótörésből megmentett tárgyaink.” És itt ismét idéz: „Ez a világ az anyagi törvények és az animális élet birodalma, értelmetlen és céltalan, s mindennek befejezése a halál. Mindaz, ami szellemi és gondolati benne, véletlen folytán keletkezett, mint ahogy civilizált hajótöröttek ruhájukban, eszközeikkel és fegyvereikkel teljesen más éghajlatú, távoli szigetekre vetődhetnek, amely tele van fenevadakkal és vademberekkel. Ezért minden eszménk a hajótörésből megmentett tárgyak különös és tragikus bélyegét hordozza.” (126–127. l.)

Az író talán sehol sincs annyira megrendítően, olyan nyomorúságosan és fölemlően pusztán az írásra – gondolataira, hajótörésből mentett tárgyaira – hagyatva, mint itt, a szellem intencióit az élet véges dolgaiba olyan resten bevonó és mégis a térség íróit annyira kíméletlenül a szellem, a kultúra szolgálatára sarkalló Kelet-Közép-Európában. E régió mint pozitív művelődéstörténeti egység, amelynek lakóit az életvitel, a mentalitás közössége, jól kivehető és körvonalazható stílusa jellemez, igazában nincs is. Térségünk kultúrtörténeti értelemben inkább csak hiányában, hiányának tudatában van, mint Juhász Erzsébet mondja, „máig sem, s a (közel)jövőben sem (lesz) több, mint »imaginárius régió«... – a továbbiakban már Hanák Péterre utalva – nem egyszerűen a térbeli elhelyezkedés jele, hanem önismeret is, nem pusztán földrajzi vagy geopolitikai meghatározottság, hanem önmeghatározás és orientáció is.” (22. l.)

A kelet-közép-európai hiánytudat, önismeret és orientáció – a térség színes etnikai-kulturális-nyelvi tagozódása ellenére és e színesség, tagoltság messzemenő elismerése mellett – föltétlenül szükséges, mert az itt egymás szomszédságában elhelyezkedő nemzeti kultúrák valahogy úgy utalnak egymásra, és szellemi, kulturális vonatkozásban úgy igénylik ezt a ki nem mondott – megfelelő szavak, fogalmak híján – elhallgatott egymásrautaltságot, ahogy Gascogne, Provence, Burgundia, Bretagne és Normandia irodalma is különálló nemzeti-etnikai-nyelvi egységek irodalmaként utalna egymásra, ha történetesen Franciaország különböző részei nem álltak volna össze egyetlen nyelvi, gazdasági, politikai közösséggé, azaz nagy, birodalmat alkotó, Európa sorsába döntően beleszóló nemzetté, ha a – különböző vidékeket, népeket abban az esetben is egymásra utaló – virtuális vagy imaginárius szellemi-kulturális egység az élet véges dolgaiban valami okból ott sem realizálódott volna, ha ezen szellemi-kulturális minőség intellektuális formulázását a kultúrtörténet a különböző etnikai egységek nemzeti-kulturális öntudatának kialakulásáig nem tette volna lehetővé.

A régió szellemi-kulturális egysége – amint azt Juhász Erzsébet a délszláv háború borzalmaitól körülvéve, a kulturális szorongás karmaiban vergődve is hiszi – meg fog teremtni. Kelet-Közép-Európa abban a pillanatban megszűnik képzetes, csak hiányának tudatában létező egység lenni, mihelyt az európai gondolkodásban érvényesül az a fölismerés, hogy az emberlét kulturálisan megalapozott, hogy – jó esetben alkotásra ösztönző, rossz esetben a pokol hatalmait ránk szabadító – szorongásaink kulturális gyökerűek, vagyis mihelyt a délszláv polgárháború végső tanulságát – kelet-közép-európai vagy egyetemes európai katasztrófává szélesülését megelőzendő – gondolkodásunk földolgozza, s mihelyt e gondolati megoldás eredményeként az immanens kultúra-fölfogás, azaz a nemzetállamok horizontján túlmutató egységes kelet-közép-európai szellemi-kultúrtörténeti tapasztalat – intellektuálisan belátható módon – működésbe lép, és annak hatására viszonyaink stabilizálódnak, életünk pedig harmonikus formát, szellemi habitusunkat jól kifejező stílust kap.

Igaz, régióknak sosem lesz Európa vagy a világ sorsát befolyásoló birodalom, népei sosem fogják magukat valamely, mindannyiukat egybefogó állam polgárainak, szuper-nemzet tagjainak tekinteni (a Habsburg Birodalom föltámasztására vagy valamely hozzá hasonló államalakulat létrehozására irányuló elképzelés nem több, mint pusztán illúzió), de hát e kultúrternek nem is az a föladata, nem is az a sorsa. Az viszont nagyon is várható, sőt a kibontakozás szempontjából egyenesen nélkülözhetetlen, hogy Kelet-Közép-Európa kulturális egységesülési folyamata – kizárólag a szellemi hatás eszközeivel – világunk egészét átalakítsa. Elemi gazdasági és politikai hiányosságaink mielőbbi pótlására törekedve, gyakorlati síkon természetesen aligha tehetünk mást, mint – ahogy mondani szokás – Európához fölzárkózunk, de aki csak egy kicsit is ért minket, látja helyzetünket, az tudja, hogy ez a mi „fölzárkózásunk” amennyiben sikerül, és lehet-e, szabad-e engednünk, hogy ne sikerüljön – Európa egészét fogja átformálni. Némileg tréfásan fogalmazva: anélkül, hogy akár csak egy ujjunkat is kinyújtanánk, szellemi-kulturális oldalról kiindulva, mi fogjuk Európát magunkhoz csatlakoztatni.

Az esszékötet szerzőjét Kelet-Közép-Európa, az imaginárius régió viszonyain túl a kisebbségi lét, a kisebbségi író sorsa is nyomasztja, és miközben a kulturális szorongás problémáját körbejárja, mintegy a kisebbségben élés „metafizikáját” is kidolgozza. „Társtalansága és magánya” nemcsak hogy nem az every man szorongása, de még csak nem is valamely térségünkbeli nemzetállam polgárának rossz közérzete, amit érez, azt magyar „íróként és olvasóként a Vajdaságban érzi”. (10. l.) A maga következetesen vállalt szellemi-kulturális (és sohasem szociális-politikai) beállítottságának megfelelően Juhász Erzsébet most sem hatalmi pressziókra vagy anyagi nehézségekre panaszkodik, a legsúlyosabb gondot neki az okozza, hogy a kisebbségi irodalom szellemi státusa tisztázatlan, lépten-nyomon kérdésessé válik, van-e egyáltalán, szabad-e beszélni róla, és ha mégis, akkor mi a szerepe, föladata.

Semmi kétség, ő maga föltétlenül vállalja a szóban forgó társtalanságot, magányt, és kisebbségi író lévén, legszemélyesebb ügyének e társtalanság és magány kifejezését tekinti, de hivatásának vállalását szörnyű módon megterheli, hogy a hivatás ilyen, egyedül teljes értékű fölfogásának elismertetése igen nehezen megy. A létünk kultúrában fogantságáról megfélemedező, a kultúrához való szellemi kötődést etnikai, demográfiai, nyelvi kérdésekkel fölcsereelő és ily módon az eredendő kulturális szorongást rossz irányba terelő gondolkodás egyfelől azt szeretné, ha a kisebbségi író mint az adott

népcsoport mindenese – más, normális írókkal ellentétben – nem a maga hangján, nem a maga nevében írna, hanem művében valamiféle „desztillált kollektív én szólalna, amolyan nemtelen, hermafrodita én” (idézi Juhász Erzsébet ez esetben Grendel Lajost); másfelől e gondolkodás az „egyetemes magyar irodalom” eszméjének nevében kétségbe vonja a kisebbségi, nevezetesen a vajdasági irodalom létét, lehetőségét.

Igen figyelemre méltó, amit a szerző ezekkel az elvárásokkal, kétségekkel szembe-szegez: „Lehet az ember – írja – elégedetlen a vajdasági magyar írók műveivel, megtagadni azonban e kategória létét annyi, mint nem rendelkezni ön- és helyzetismerettel. Hiányérzetünk és kifogásolnivalónk nem a vajdasági magyar irodalom fogalmát kell hogy érintsék, hanem épp az egyetemes magyar irodalom fogalmát. Minthogy az máig is meglehetősen tisztázatlan. S a körülötte gomolygó homály ugyancsak homályt szülhet a vajdasági magyar irodalom mibenlétének meghatározása tekintetében is.” (18. l.) Az esszéíró, mint látjuk, egy váratlan fordulattal a kisebbségi irodalom problémáját az egyetemes magyar irodalom problémájává emeli, mintegy azt a meggyőződését árulva el, hogy a kisebbségi létet itt, Kelet-Közép-Európában megtapasztaló magyar író testesíti meg a legegységesebben, a leghitelesebben a magyar irodalmat, ami nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy Németh László szerint kultúránk igazi képviselője – az etnikai összetételtől függetlenül, határokon innen vagy túl – mindig is kisebbségben van, illetve hogy (Prohászka Lajost idézzük) mindig „bujdosó”, akár széles e hazában, akár a nagyvilágban.

A Németh László által fölvetett kisebbségben levést azonban Juhász Erzsébet finoman, észrevétlenül kelet-közép-európai sajátossággá avatja, és egyben a magyar irodalmat a térség adottságait – legalábbis potenciálisan – a legegységesebben megtestesítő irodalomnak mutatja, ezáltal most egészen új oldalról tapasztaltatva meg régióink nemzeti kultúráinak hiányukban, formátlanságukban, intellektuális meg nem világitottságukban megnyilvánuló egymásra vonatkoztatottságát. A „bujdosó”, a „kisebbségben” élő magyar író itt és most, a – többé semmiféle egyetemes igényű ideológiával nem palástolt – etnikai tisztogatások közvetlen közelében arra a belátásra jut, hogy „felnöttségünk... a hazakereséssel kezdődik, azzal a mind mardosóbb fölismeréssel, hogy otthon lenni többé nem evidencia. Ekkor csap meg először – írja – az a fölismerés is, hogy az időnek súlya van és története. S mi magunk is részei vagyunk. Ekkoriban történt, hogy ráeszméltem örökségem lényegére, mely abból áll, hogy az ember, anélkül, hogy elmozdulna a helyről, ahol született és él, valamiként mégis emigráns, azaz idegen. Nemhogy révbe nem tud jutni, de igazi hazája sincs.” (66. l.) Ez a mi, intenzíven megélt kelet-közép-európai felnöttségünk más régiók népeinek „infantilis” kulturális és civilizációs otthonélményével szemben vajon nem azt jelenti, hogy régióink önmagára eszmélése, a szorongás oldásának céljából kulturális kötődéseink mód-szeres intellektuális számbavétele, azaz Európa más, e mélyen gyökerező problémák valódi természetét nem sejtő régióinkhoz való fölzárkóztatása elkezdődött?

A recenzens – gondolatmenete végére érve – szeretné megmondani, hogy Juhász Erzsébet kötetét annak szerénysége, egyszerűsége ellenére igen figyelemre méltó írásnak tartja. Van valami rendkívüli abban, ahogy a szerző a hatásos pózokról, belletrisztikai manírokról, divatos poétikai trükkökről lemondva, a mi posztmodern korunkban vállalja ezt a szerénységet, egyszerűséget. Elhatározását belső, intellektuális vagy szellemi komolysága magyarázza, amellyel fölismeri, és figyelme középpontjába állítja... nem is a háború mindannyiunk által jól tudott elfogadhatatlanságát, embertelen-

ségét, hanem annak gondolkodásmódunk, világképünk alapjait megrendítő voltát. A föl ismeréséből fakadó, merőben új föladat kényszeríti az egyszerűsége, szerénységére, mert egyelőre természetesen hiányoznak, nincsenek kéznél a teljes értékű esztétikai megoldáshoz nélkülözhetetlen formai eszközök. Ő maga így ír erről: „Milyen távol vagyok valójában magától a korszaktól, amelyben élek. S ha tudok egyáltalán valamit az egésztől, akkor az sokkal inkább kinkeserves szorongás formájában van csak meg bennem, még részlegesen sem lehetne betekintésnek vagy áttekintésnek nevezni... Sok mindent el lehet képzelni, a helyzet egészét azonban képtelen vagyok átélni is, át gondolni is. Arról nem is beszélve, hogy mennyire megoldhatatlan lenne számomra egy olyan prózai mű, novella vagy elbeszélés megírása, amelynek cselekménye épp itt és most játszódna... (majd később, Ady Krónikás ének 1918-ból című verse kapcsán) műalkotásban számot vetni a történet történelemmel még zsenik esetében is csak kivételes pillanatokban lehetséges.” (53–56. l.)

Nagy kár volna, ha a mi, a felszíni jelenségekhez kötődő, bizonyos (nyilván nyomós) okokból programszerűen komolytalan szemléletünk figyelmetlenül siklana át e kötet elgondolkodtató esszéi fölött, ha elszalasztaná a gondolkodásunk fölfrissítésére, megújítására általuk kínált alkalmat, hiszen a gondolkodás – legyen bármennyire kímunkált, bebiztosított, önmagát tökéletesen igazoló – szakadatlanul ki van téve az idő kíméletlen próbájának, olykor-olykor átalakítását lehetetlen elhalasztani. A szerzőről magáról most szándékosan nem is szólunk, annál is inkább, mert ő, ismervén a helyzetet, igyekszik az olvasói reakciókkal: a „befogadással” és a „be nem fogadással” nem törődni. „Engem nem érdekel a kritika – írja megint valaki mást, ez alkalommal Kocsis Zoltánt idézve –, és egyáltalán semmiféle kritika, mert az ember saját magának a legpontosabb kritikusa, csak legyen ereje odafigyelni.” Majd az idézetet így kommentálja: „Hát igen, csak legyen ereje odafigyelni az embernek. A többi – bármennyire vére menően komoly is tud lenni nehéz időkben – részletkérdés.” A művet értő, a szerzőhöz hasonlóan komolyan gondolkodni tudó olvasó azonban nem teheti meg, hogy ne törődjön ezzel a „részletkérdéssel” is. (*Forum*, 1993.)

Fejér Adám